

Ірина АВТУШЕНКО

докторка історичних наук, доцентка,
професорка кафедри теорії та історії держави і права,
Національний транспортний університет
(Київ, Україна), irena_avtushenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3987-4034>

Тетяна СТОЯН

докторка історичних наук, професорка,
професорка кафедри міжнародних відносин та гуманітарних студій,
Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова
(Київ, Україна), stoyan.ta@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6047-166X>

Репресії проти військовослужбовців в УСРР–УРСР у 1920–1930-х рр.: особливості та наслідки

DOI: <https://doi.org/10.15407/!!!!>

УДК: 94(477.7):355.33«1920/1939»

Анотація. Мета дослідження полягає у з'ясуванні цілей, механізмів і методів здійснення політичних репресій проти командного складу Червоної армії на території радянської України в 1920–1930-х рр., висвітленні їх наслідків, впливу на боєздатність збройних сил та на морально-психологічний стан військовослужбовців. **Методологія.** Використано комплекс загальнонаукових (аналіз, синтез, порівняння, діалектичний) та спеціально-наукових (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний) методів історичного пізнання. **Наукова новизна.** Проаналізовано репресивну політику вищого керівництва держави стосовно військовослужбовців крізь призму встановлення всеосяжного контролю за армією і флотом із боку каральних органів. Установлено, що терор проти командних кадрів мав чітке політичне забарвлення. Тотальний характер репресій указує на системний терор як неухильний політичний курс, що мав на меті не просто знищити політичних конкурентів, а змусити суспільство покійрно реалізовувати вказівки центру. **Висновки.** Втління сталінським керівництвом власного політичного курсу неминуче вело до широкомасштабних репресій, які стали універсальним засобом жорсткого контролю суспільства, збереження влади, забезпечення функціонування партійно-державної системи, придушення будь-яких спроб інакодумства, зокрема в армії. Репресії проти командного складу дислокованих в УСРР–УРСР військ призвели до нестабільності в командуванні Київського й Харківського військових округів, зниження рівня професійності, управлінського досвіду командно-політичного складу, встановлення гнітючого психологічного клімату, атмосфери донощитва. Нищення командних кадрів усіх рівнів суттєво підірвало міць Червоної армії, що особливо дається взнаки на початковому етапі німецько-радянської війни.

Ключові слова: Червона армія, репресії, військовослужбовці, командний склад, справа «Весна», Київський військовий округ, Харківський військовий округ.

Попри наявність значної кількості досліджень із проблематики репресій у Червоній армії в 1920–1930-х рр., залишаються окремі прогалини в осмисленні цього явища, що потребує подальших пошуків. Так, ще не знайшла належного висвітлення специфіка репресій проти командирських кадрів на території УСРР–УРСР

у вказаний період та їх наслідки. Усебічний аналіз фактів, установлення причинно-наслідкових зв'язків між ними, виявлення особливостей, безпосередніх і віддалених наслідків репресій стосовно командного армійського складу дозволить відтворити історичну правду про політичний терор у Червоній армії, детально з'ясувати механізм репресивної політики радянської влади у військовій сфері.

Перші кроки в дослідженні репресивної політики сталінського керівництва було зроблено під час хрущовської «відлиги». У 1960 р. вийшла друком книжка представника української діаспори Г.Костюка, в якій він, аналізуючи репресії тоталітарного режиму, звернув увагу на вигадану владою «націонал-фашистську організацію України», за нібито належність до якої розстріляли Й.Якіра, Я.Гамарника та ін.¹

У другій половині 1980-х рр., із демократизацією суспільства, розпочався бурхливий етап у розвитку історіографії цієї проблеми. З'явилися студії Д.Табачника², А.Кавтарадзе³, колективна праця за редакцією П.Бобилева⁴ про політичні репресії сталінського режиму стосовно командних кадрів у 1920–1930-х рр., їх причини та наслідки. Серед тогочасних публікацій слід відзначити вихід у світ документальних матеріалів із секретних фондів партійного архіву⁵.

На початку 1990-х рр. вийшли друком праці, що торкалися репресій проти військових кадрів у сталінські часи. Зокрема дослідження за редакцією О.Яковлева⁶, Ю.Шаповала⁷, в яких наголошувалося на масштабі репресій та на відвертому фальсифікуванні кримінальних справ. У виданій 1993 р. колективній монографії досить ґрунтовно, із використанням нових документальних джерел, висвітлено репресії проти військовослужбовців, що мали масовий характер і торкнулися 44 тис. командирів і політпрацівників армії та флоту, понад третина з яких (15 тис.) припадала на Київський військовий округ⁸.

Особливої уваги заслугоує доробок військового історика О.Сувенірова⁹, котрий, аналізуючи витоки репресій у Червоній армії, пов'язує їх не тільки з переслідуваннями колишніх учасників опозиції, а й військовослужбовців, які служили ще у царській армії. Автор акцентує увагу на фальсифікації справи «Весна». Монографія Я.Тинченка¹⁰, в якій використано архівні матеріали Служби безпеки України, допомагає відновити маловідомі сторінки життєвого шляху колишніх офіцерів, розгром Українського військового округу. У журналі «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» з'явилася низка документальних публікацій С.Кокіна та О.Пшеннікова¹¹, О.Бажана¹², що містили добірку з архівних кримінальних справ військовослужбовців Червоної

¹ Костюк Г. Сталінізм на Україні: Генеза і наслідки. – К., 1995. – 508 с.

² Табачник Д.В. Репресії проти військових кадрів наприкінці 30-х рр. (на матеріалах Київського та Харківського військових округів) // Сталінізм: деякі аспекти внутрішньої та зовнішньої політики. – К., 1988. – С.3–25; *Його ж.* Масовий терор проти військових кадрів на Україні наприкінці 30-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.1. – К., 1991. – С.85–103.

³ Кавтарадзе А.Г. Военные специалисты на службе Республики Советов 1917–1920 гг. – Москва, 1988. – 277 с.

⁴ Советские Вооруженные Силы, 1918–1988: Вопросы и ответы: Страницы истории / П.Н.Бобылев, С.В.Липицкий, М.Е.Монин. – Москва, 1987. – 415 с.

⁵ Дело о так называемой «антисоветской троцкистской военной организации» в Красной Армии // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №4. – С.41–104.

⁶ Реабилитация: Политические процессы 30–50-х гг. / А.Н.Яковлев. – Москва, 1991. – 492 с.

⁷ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 351 с.

⁸ Жертвы репрессий / Отв. ред. Ю.С.Шемшученко. – К., 1993. – 275 с.

⁹ Сувениров О.Ф. Трагедия РККА: 1937–1938. – Москва, 1998. – 528 с.

¹⁰ Тинченко Я.Ю. Голгофа русского офицерства в СССР 1930–1931 гг. – Москва, 2000. – 496 с.

¹¹ Кокін С., Пшенніков О. Без строку давності // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – №1/2. – С.135–138; 1998. – №1/2. – С.135–173; 2000. – №2/4. – С.113–128; *Іх же.* Справа «Всесоюзної військово-офіцерської організації «Весна» // Там само. – 2002. – №1. – С.11–85.

¹² Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУЧК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2011. – №1. – С.156–234; *Його ж.* «Ми всіх ворогів народу зметемо з лиця землі,

армії, різноманітні довідки та записки працівників каральних органів, які свідчили про масштаби репресій проти командних кадрів. У дослідженнях М.Шитюка й І.Ніколаєва¹³, Д.Веденєєва¹⁴ на основі відомчих архівів СБУ та МВС проаналізовано політичні процеси 1920–1930-х рр. проти військовослужбовців у радянській Україні, описано механізм їх організації та проведення. Проте особливості наслідків репресій стосовно військовослужбовців на території УСРР–УРСР у 1920–1930-х рр. ще потребують детальнішого вивчення.

Більшовики, прийшовши до влади, серед пріоритетів визначили виявлення офіцерів царської та добровольчої армій як своїх найбільших потенційних ворогів. Відповідно до наказу Петроградського військово-революційного комітету від 25 жовтня 1917 р., армійським комітетам і радам солдатських депутатів було наказано пильно наглядати за командним складом та не допускати відправки військових частин із фронту на Петроград. У документі зазначалося: «Офіцери, які прямо й відкрито не приєдналися до здійсненої революції, повинні бути негайно заарештовані як вороги»¹⁵.

Постановою Ради робітничо-селянської оборони від 2 липня 1919 р. було створено Особливу комісію з обліку колишніх офіцерів, котру очолив голова Центральної комісії у справах полонених і біженців, член колегії НКВС А.Ейдук¹⁶. Тоді ж видано інструкцію новоствореної комісії, що набула чинності як постанова Ради робітничо-селянської оборони республіки, в якій зазначалося: «Зі складу службовців у цивільних радянських установах повинні бути за можливості вилучені всі колишні офіцери, особливо учасники війни 1914–1918 рр.»¹⁷. Ставилося завдання взяти на облік усіх придатних для служби в армії осіб командного складу, котрі виконували роботу, що не потребувала спеціальних військових знань. Більшовики намагалися залучити конче потрібних їм військових спеціалістів для створення боездатних збройних сил.

Реєстрація означала «заведення справи», що здійснювалось у формі окремого обліку. Кілька років відбувався «затяжний відбір кадрів», у результаті чого в армії та на флоті було підібрано «найбільш цінний і випробуваний командний склад». 11 лютого 1925 р. з'явилася постанова ЦВК та РНК СРСР «Про списання з особливого обліку деяких категорій колишніх білих офіцерів та військових урядовців». Індულгенцію одержали не всі. Знімалися з обліку дві категорії: ті, які перебували на момент видання постанови в лавах армії та флоту, «нагороджені орденами Червоного або Трудового знаку – як на службі в Червоній армії і Червоному флоті», так і ті, котрі перебували у запасі¹⁸. Ця постанова діяла лише «до особливого розпорядження» й довічною охоронною грамотою не була.

У 1920–1922 рр. в УСРР відбувалися арешти і страти колишніх військовослужбовців царської та білих армій, національних формувань. Так, 1920 р. в Одесі слухалася справа 46 білогвардійських офіцерів, які добровільно здалися в полон та побажали

щоб не бруднили наш Радянський Союз...»: Великий терор на Київщині в 1937–1938 рр.: механізм, діапазон, специфіка // Там само. – 2017. – №1. – С.5–86.

¹³ Шитюк М., Ніколаєв І. Тоталітарний режим і військовослужбовці та працівники органів ДПУ–НКВС України в 20–50-ті рр. ХХ ст. – Миколаїв, 2007. – 273 с.; Шитюк М. Справа Всесоюзної військово-офіцерської «контрреволюційної» організації «Весна» [Електронний ресурс]: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/13.pdf>

¹⁴ Веденєєв Д. Політичні репресії 1920–1980-х рр. та проблеми формування національної пам'яті [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584/>

¹⁵ Декрети Советской власти. – Т.1: 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. – Москва, 1957. – С.7.

¹⁶ Кавтарадзе А.Г. Военные специалисты на службе Республики Советов 1917–1920 гг. – С.137–138.

¹⁷ Там же. – С.235.

¹⁸ Збірник законів та наказів Робітничо-селянського уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік. – Москва, 1925. – №8. – С.6.

надалі служити радянській владі. Однак вони отримали звинувачення за службу в Білій армії, на підставі чого були розстріляні відповідно до постанови надзвичайної трійки як «контрреволюційний елемент»¹⁹. Найбільш показовим у цій справі стало те, що відсутня навіть імітація проведення розслідування, яка стала обов'язковою для 1930-х рр. Є лише рапорт начальникові особливого відділу ВНК при 1-й стрілецькій дивізії про опитування 19 листопада 1920 р. групи перебіжчиків та опитувальні листи офіцерів. Із них слідчий і трійка обирали потрібне, щоб оголосити звинуваченого «ворогом народу».

У 1929 р. у Червоній армії розпочалася «чистка» командного складу. Репресії в 1930–1931 рр. спрямовувалися проти військових спеціалістів – генералів та офіцерів колишньої царської армії. У першій половині 1930-х рр. особливі відділи ОДПУ СРСР заарештували 106 осіб начальницького складу, котрі, як відзначалося в наказі №251/119 від 9 серпня 1930 р. «Про боротьбу з контрреволюцією та шпигунством у частинах Червоної армії», очолювали «контрреволюційні групи та організації»²⁰.

Голова ДПУ УСРР В.Балицький намагався якнайшвидше «очистити Український військовий округ від підозрілих елементів». Відзначаючи недостатнє виконання з боку окружних відділів ДПУ запитів особливих органів, В.Балицький наказав виконувати надані ними запити про компрометуючі матеріали на військовослужбовців у терміновому порядку; відповідь на запити, пов'язані зі справами, що стосуються чистки армії, давати з вичерпною повнотою²¹.

1 липня 1930 р. ДПУ УСРР завело справу «Весна». Ця «чекістська» операція отримала таку назву тому, що фігуранти нібито «очікували» навесні наступного року «інтервенцію Антанти». Характерною особливістю справи стало послідовне її переростання з локального рівня до всесоюзного. Лише у частинах київського гарнізону було заарештовано 121 колишнього й діючого командира Червоної армії, 20 із них за рішенням колегії ОДПУ розстріляли, а решта отримали довгострокові ув'язнення. Близько 200 командирів звільнили зі служби або перевели до інших регіонів СРСР²². М.Шитюк зазначав, що «операція мала важливе політичне значення не тільки тому, що безпосередньо торкалася військової галузі, а й тому, що мала знаковий характер у відносинах тоталітарного режиму зі старою військовою інтелігенцією»²³. О.Сувеніров, посилаючись на джерела, стверджував, що за справою «Весна» було заарештовано понад 3 тис. офіцерів і генералів колишньої царської армії, котрі продовжували службу у Червоній армії²⁴.

Більшість заарештованих, під час допитів, «визнали» свою «шкідницьку діяльність». Усього за справою «Весна» у частинах Українського військового округу (УВО) 23–24 червня 1931 р. засуджено до розстрілу та різних строків ув'язнення 328 командирів і службовців. Майже стільки ж колишніх офіцерів було взято на облік ОДПУ й більшість того ж року «вилучено» з лав армії (переважно це стосувалося командирів рот, батальйонів, батарей). Крім того, до інших військових округів СРСР було переведено 70% уцілілих командирів дивізій і начальників штабів,

¹⁹ Шитюк М., Ніколаєв І. Тоталітарний режим і військовослужбовці та працівники органів ДПУ–НКВС України в 20–50-ті рр. XX ст. – С.25.

²⁰ Шитюк М.М. Справа «Всесоюзної військово-офіцерської «контрреволюційної» організації «Весна». – С.103 [Електронний ресурс]: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/13.pdf>

²¹ Там само. – С.104.

²² Справа «Всесоюзної військово-офіцерської організації «Весна» // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2002. – №1. – С.73.

²³ Шитюк М.М. Справа Всесоюзної військово-офіцерської «контрреволюційної» організації «Весна». – С.104 [Електронний ресурс]: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/13.pdf>

²⁴ Сувеніров О.Ф. Трагедія РККА 1937–1938. – С.47.

80% командирів стрілецьких та артилерійських полків, їхніх помічників²⁵. На думку Я.Тинченка, після 1931 р. в управліннях і частинах УВО залишилася невелика кількість колишніх офіцерів (4–5 на дивізію). Таким чином, у радянській Україні фізично не залишилося підготовлених кадрів, які могли б у випадку війни очолити полки, бригади, дивізії. Загалом у результаті проведення операції «Весна» УВО зазнав важких втрат у командному складі²⁶.

Саме матеріали оперативних розробок 1920-х рр. використовувалися при фабрикації справи «Весна» 1930–1931 рр., коли заарештованими виявилися більшість із тих, хто перебував під контролем. У 1930-х рр. колишні офіцери, котрі продовжували служити у РСЧА, потрапили під каток репресій, які набули закономірності та масовості. Дружина заарештованого в Миколаєві командира артилерійського полку згадувала: «Кожен день приносив усе нові й нові жертви. По всьому видно було, що це не випадкові арешти, а добре розроблений план знищення старої інтелігенції та вилучення з Червоної армії колишніх офіцерів ще імператорської служби»²⁷. Проте не всі заарештовані були офіцерами царської армії. Частину репресованих розстріляли, інших засудили на різні строки ув'язнення, а когось навіть відпустили на волю. Деякі офіцери, повернувшись на службу після арешту, у подальшому не вступали в полеміку з приводу переозброєння, реформування збройних сил, чудово розуміючи, що крапку в їх подальшій долі ще не поставлено. На початку 1930-х рр. репресії стосовно військовослужбовців мали певне селянське забарвлення, оскільки значний відсоток червоноармійців були вихідцями з села та не підтримували аграрну політику влади, що призвела до голоду 1932–1933 рр. Підстави для арештів давав наказ №39 від 14 лютого 1930 р., підписаний В.Балицьким, що вимагав посилення «боротьби з куркульським елементом» у лавах РСЧА.

Проте це був лише початок репресій в армійському середовищі. Масового характеру вони набули в 1937–1938 рр. Внутрішньополітична обстановка у країні у другій половині 1930-х рр., загострення й розширення репресій викликали у Й.Сталіна занепокоєння стосовно позиції вищого ешелону військових, чий авторитет у народі та військах був досить високим. Їх професіоналізм і незалежність у судженнях призвели до того, що в диктатора, його оточення з'явилася роздратованість, підозріливість, побоювання, що армія може виявитися в опозиції до офіційного курсу. Саме тому він усував усіх, хто викликав найменші сумніви. Не зламавши навіть імовірну опозицію серед командного складу, сталінське керівництво не могло почуватися впевнено.

Органи НКВС під керівництвом і за прямої участі М.Єжова активно збирали різноманітні провокаційні «свідчення» проти низки воєначальників. Примітно, що арешти в радянській Україні розпочалися з другої половини 1936 р., тобто майже на рік раніше, ніж по країні. За ґратами опинилися 5 вищих керівників Київського (КВО) й Харківського (ХВО) військових округів, що пов'язувалося зі слідством у справах «Антирадянського об'єднаного троцькістсько-зінов'євського центру» та «Паралельного антирадянського троцькістського центру». Заарештовані почали давати свідчення про нібито існування «розгалуженої нелегальної троцькістської організації», зокрема в армії. Відтак пішли масові арешти тих, кого називали членами цієї організації.

На початку липня 1936 р. були заарештовані командир 8-ї окремої механізованої бригади КВО комдив Д.Шмідт і начальник штабу Київської авіаційної бригади комбриг Б.Кузьмичов. Їх звинуватили в участі в «контрреволюційній троцькістській

²⁵ Тинченко Я.Ю. Голгофа русского офицерства в СССР 1930–1931 гг. – С.231.

²⁶ Там же.

²⁷ Грачева Т. Арест мужа // Воля. – 1953. – №3. – С.10.

організації» та в «підготовці змови з метою вбивства К.Ворошилова», яке нібито мало відбутися в кабінеті командувача військ КВО І.Якіра. Каральні органи, застосовуючи неприпустимі методи ведення слідства й жорстокі тортури, намагалися використати заарештованих для широкомасштабної компрометації всього вищого командного складу КВО та ХВО.

У серпні – вересні 1936 р. за сфальсифікованими звинуваченнями було репресовано відомих воєначальників – члена ЦВК СРСР, першого заступника командуючого військами ХВО комкора С.Туровського, командира 25-ї Чапаєвської стрілецької дивізії комдива М.Зюка, начальника управління військово-будівельних робіт КВО комдива Ю.Сабліна²⁸.

Майже всіх їх слідчі намагалися «пристебнути» до справ різноманітних «центрів», що виявилось марним. Так, Д.Шмідт уперше «зійнався» у своїй участі в «терористичній троцькістській організації» тільки 22 серпня 1936 р., а згодом відмовився від свідчень²⁹. Така стійка поведінка під час слідства була типовою для більшості військовослужбовців. Наприклад, колишній командир 1-го корпусу Червоного козацтва В.Примаков не визнавав себе винним майже 9 міс. Він писав Й.Сталіну листи, в яких стверджував, що не троцькіст і не знав про існування «військової троцькістської організації»³⁰. Це надзвичайно ускладнювало завдання слідчих.

До репресій проти радянських військовослужбовців доклали руку й іноземні розвідки. У 1920–1930-х рр. по різних каналах до СРСР систематично надходили сфабриковані ними дезінформаційні матеріали, що нібито свідчили про «зраду» вищого командування, зокрема М.Тухачевського. Автори таких матеріалів небезпідставно розраховували на недовірливість, крайню підозрливість Й.Сталіна. І ось уже у січні 1937 р. у плані роботи особливого відділу НКВС відзначалося, що підвищену увагу як у Москві, так і на периферії слід звернути на виявлення «фашистських угруповань» серед військовослужбовців.

Поштовхом до посилення репресій в армії став лютнево-березневий 1937 р. пленум ЦК ВКП(б), де Й.Сталін звернув увагу на факт перевтілення «старих ворогів» у «нових». Він підкреслив, що «з політичної течії [...] троцькізм перетворився на шалену та безпринципну банду шкідників, диверсантів, шпигунів і вбивць, котрі діють за завданням розвідувальних органів іноземних держав»³¹. Нарком оборони К.Ворошилов у своєму виступі заявив: «У нас у Робітничо-селянській Червоній армії на цей момент, на щастя чи на нещастя, а я думаю, що на превелике щастя, поки що розкрито не дуже багато ворогів народу»³². Водночас він зазначив, що далекий від думки, нібито у військах усе добре, а з командним і начальницьким складом потрібна ще велика, копітка «робота». На цьому ж пленумі В.Молотов констатував, що в армії були виявлені незначні симптоми «шкідницької, шпигунсько-диверсійно-троцькістської роботи», але, додав, «повинно бути більше». Голова уряду заповнив учасників зібрання: «Військове відомство – дуже велика справа, перевіритися його робота буде не зараз, а дещо пізніше, і перевіритися його робота буде дуже міцно»³³.

Настанови Й.Сталіна та В.Молотова, озвучені на пленумі, почали втілюватися у життя. У в'язницях НКВС продовжували перебувати чимало військовиків, котрі

²⁸ Дело о так называемой «антисоветской троцкистской военной организации» в Красной Армии. – С.43.

²⁹ Кокін С., Пшеников О. Без строку давності // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.134.

³⁰ Павлов М.П. Репрессированные военные кадры // Жертвы репрессий. – К., 1993. – С.97.

³¹ О недостатках партийной работы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников (Доклад т. И.Сталина на пленуме ЦК ВКП(б) 3 марта 1937 г.) // Правда. – 1937. – 29 марта. – №87. – С.2.

³² Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 г. (Выступление К.Е.Ворошилова) // Вопросы истории. – 1994. – №8. – С.5.

³³ Там же. – С.24.

начебто завинили перед радянською владою. Така ситуація, що склалася, можливо, і підштовхнула керівництво держави до рішення сфабрикувати велику кримінально-політичну справу про «троцькістську змову» у РСЧА. Таким чином диктатор міг розправитися з ненадійними (в його очах), але авторитетними командирами вищої та середньої ланок. Водночас на їх місце можна було б поставити нові кадри, відтепер зобов'язані особисто Й.Сталіну й К.Ворошилову. За їхньою логікою, це мало зміцнити армію та посилити контроль за нею.

Вимогу В.Молотова про «перевірку» військового відомства очільники наркоматів оборони і внутрішніх справ сприйняли як пряму директиву для «чистки» армії. Виконуючи її, керівництво НКВС СРСР намагалося будь-якими засобами отримати від заарештованих свідчення про існування «військово-троцькістської організації» на чолі з маршалом М.Тухачевським та іншими відомими воєначальникам. За висловлюванням заступника наркома внутрішніх справ М.Фриновського, у квітні 1937 р. для працівників НКВС першочерговим завданням передбачалося «розгорнути картину про великий і глибокий заколот у Червоній армії»³⁴.

27 квітня 1937 р. від заарештованого заступника начальника відділу НКВС З.Воловича було «вибито» свідчення на М.Тухачевського як на учасника «заколоту», котрий нібито готував армію для військового перевороту. Питання про те, хто відіграв вирішальну роль у долі маршала – НКВС чи інформація, передана президентом Чехословаччини Е.Бенешем Й.Сталіну, залишається досі нез'ясованим. Однак у ситуації, коли розробка справи військових ішла повним ходом, лист Е.Бенеша від 8 травня 1937 р., в якому повідомлялося про плани «заколотників» здійснити переворот із метою повалення радянської влади й запровадження військової диктатури «у взаємодії з німецьким генеральним штабом і гестапо»³⁵, став для Й.Сталіна додатковим аргументом на користь подальшого розвитку «шпигунської» теми у Червоній армії. Уже 1 червня 1937 р. «вождь» підписав постанову ЦК ВКП(б), в якій згадувалась інформація, що начебто «викривала» І.Якіра та І.Уборевича у шпигунській діяльності на користь Німеччини, Японії, Польщі (аналогічні звинувачення було висунуто М.Тухачевському).

«Розкриття» органами НКВС у другій половині 1930-х рр. так званої «антирадянської троцькістської військової організації» стало повною несподіванкою для радянських людей, які звикли бачити у цих та інших воєначальниках уславлених червоних полководців, чий імена були відомі кожному. Вони приділяли першочергову увагу новим видам озброєння, сприяли розвитку військово-теоретичної думки, зробили значний внесок у радянську військову науку як практики й автори низки значних теоретичних праць. Натомість саме їх сталінське керівництво оголосило «ворогами народу» та «агентами іноземних розвідок».

Колишній начальник оперативного факультету Військової академії ім. М.Фрунзе комбриг Г.Іссерсон, який теж був репресований, а потім реабілітований, через три десятиліття у своєму дослідженні щодо провідних центрів, де стрімко розвивалася військова теорія й оперативне мистецтво, називав Київський військовий округ. Він зазначав: «Військова теорія ніколи не створюється одним теоретичним дослідженням. Вона народжується на практиці навчанням армії в мирний час [...] Багато цінного дали навчання з танками й авіадесантами, проведені І.Уборевичем, І.Якіром і І.Грязновим. І.Якір та його штаб спеціально детально розробили питання взаємодії мотомехгрупи з авіадесантами в оперативній глибині»³⁶.

³⁴ Дело о так называемой «антисоветской троцкистской военной организации» в Красной Армии. – С.47.

³⁵ Пфафф И. Прага и дело о военном заговоре // Военно-исторический журнал. – 1988. – №11. – С.50.

³⁶ Иссерсон Г.С. Развитие теории советского оперативного искусства в 30-е гг. // Там же. – 1965. – №1. – С.45.

Проведені у КВО в 1935 і 1936 рр. військові маневри ввійшли в історію як унікальні за розмахом та проблематикою, здобули високу оцінку від керівників багатьох іноземних військових місій та генеральних штабів, котрі були присутніми на них. Військами округу на всіх рівнях командували талановиті новатори, які, за визначенням генерала армії О.Горбатова, становили «школу Якіра» й вели бойову підготовку з використанням досягнень світової військової науки. Саме тоді окремі частини РСЧА, насамперед дислоковані в Київському військовому окрузі, значно випереджали аналогічні будь-якої армії світу (включно з німецькою) в розвитку механізованих військ. Однак, незважаючи на високий рівень підготовки та нагромаджений особливий досвід, репресії у КВО почалися майже на рік раніше, ніж в інших військових округах СРСР.

У травні 1937 р. в доповідній записці «Про заходи щодо боротьби з троцькістською контрреволюцією по Київському й Харківському військовому округам» т.в.о. наркома внутрішніх справ УРСР комісара держбезпеки 3-го рангу В.Іванова керівництву НКВС СРСР говорилося, що «особорганами управління державної безпеки НКВС УРСР за контрреволюційну троцькістську та антирадянську діяльність по частинах Київського й Харківського військових округів заарештовано: у 1935 р. – начскладу та політпрацівників 14 осіб, молодших командирів і червоноармійців – 341 особу; у 1936 р. – 49 і 309 відповідно, а за січень – квітень 1937 р. число заарештованих значно збільшилося – начскладу й політпрацівників 54 особи, а молодших командирів і червоноармійців – 168 осіб»³⁷. Разом по КВО та ХВО серед начскладу було «виявлено»: «троцькістів» – 297, «учасників військово-офіцерської організації» – 219³⁸. У доповідній записці також зазначалося, що «за останній час з України перекинуто в інші округи цілий ряд активних троцькістів. [...] Із наведених даних видно, що до теперішнього часу у військах Київського й Харківського військових округів збереглася сконцентрована в минулому значна група колишніх троцькістів та учасників військово-офіцерської контрреволюційної організації, які опинилися на вельми відповідальних командних посадах і керівній штабній роботі. Необхідно також відзначити значну засміченість троцькістськими елементами політorganів Київського й Харківського округів. На політроботі знаходиться 74 особи колишніх троцькістів, близько пов'язаних із троцькістами, і виявляли троцькістські настрої»³⁹.

Із 14 червня 1937 по 25 січня 1938 рр. обов'язки наркома внутрішніх справ УРСР виконував І.Леплевський, який мав підтримку народного комісара внутрішніх справ СРСР М.Єжова. Саме з І.Леплевським пов'язаний пік «великого терору» в республіці. На п'ятий день свого перебування в УРСР він інформував Москву про нейтралізацію ще одного учасника «військово-фашистської змови» – начальника політуправління військ КВО армійського комісара 2-го рангу М.Амеліна⁴⁰. Незабаром підлегли І.Леплевського зібрали «матеріали» на начальника артилерії округу комдива Н.Боброва, першого заступника командувача військ КВО й начальника гарнізону Києва комкора Д.Фесенка, начальника штабу округу комбрига М.Подчуфарова, першого заступника начальника політуправління КВО корпусного комісара М.Хороша, начальника відділу зв'язку округу комбрига Ю.Ігнатовича. Таким чином, у серпні 1937 р. у в'язниці перебували майже

³⁷ Кокін С., Пшенніков О. Без строку давності // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2/4. – С.116.

³⁸ Там само. – С.120.

³⁹ Там само. – С.120–121.

⁴⁰ Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУЧК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. – С.177.

всі керівники Київського військового округу⁴¹. Наприкінці 1937 р. у Київській обл. було репресовано 119 осіб командного складу РСЧА, а число заарештованих червоноармійців та молодших командирів становило 166⁴².

21 листопада 1937 р. новий командувач Київського військового округу І.Федько на військраді, доповідаючи про результати «чисток», зазначив, що в листопаді було звільнено 750 й заарештовано майже 480 командирів. Натомість новопризначених: командирів корпусів – 90%, командирів дивізій – 84%, командирів укріпрайонів – 100%, командирів бригад – 50%, командирів полків – 37%, начальників штабів корпусів – 60%, начальників штабів дивізій – 40%. Майже повністю було замінено співробітників штабу округу⁴³.

Усі звинувачення, висунуті в 1936–1937 рр., базувалися на нібито «шпигунських» і «троцькістських» діях. Інкримінація в «націоналістичній діяльності» була відсутня (за деякими винятками). Закиди у «створенні підпільних організацій націоналістичного спрямування» вперше почали висуватися наприкінці 1938 р., коли органи НКВС УРСР намагалися об'єднати «справу І.Якіра» з «розвінчуваними націоналістичними організаціями», щоб збільшити масштаби та розмах репресій у військових частинах і з'єднаннях.

Фабрикувалися у цей період і суто «українські» справи, причому не лише в округах на території УРСР. Американський посол у Варшаві повідомляв свій уряд про те, що за даними його японського колеги восени 1938 р. «50 офіцерів українського походження», котрі служили на Далекому Сході, були заарештовані за звинуваченнями в «українському націоналізмі». Усіх їх відправили в Київ, де й відбувся суд⁴⁴.

В УРСР, де «велика чистка» 1937–1938 рр. відбувалася під гаслом «бити всіх, хто прагне відірвати Україну від СРСР», разом із «троцькістами» та «бухаринцями» в армії шукали й «націоналістів». Унаслідок «очищення» кадрів комначскладу не тільки вищої, а і старшої та середньої груп КВО від «ворогів народу» було заарештовано 1066 осіб. 25 березня 1938 р. на командні посади висунуто 2365 осіб, із них вищого начскладу – 34, старшого – 565, середнього – 1776⁴⁵.

Не менших втрат серед командного складу зазнав у цей період і Харківський військовий округ. Навіть у 1939 р., коли хвиля репресій спала, на розгляді ще перебували 500 справ «учасників» «правотроцькістських», «буржуазно-націоналістичних» та «шпигунських» організацій у ХВО.

Найбільших втрат у вищому і старшому командному складі зазнали формування нових видів військ – механізованих та повітрянодесантних. Із восьми мехбригад, котрі існували у КВО в 1936 р., у семи наступного року було репресовано майже всіх командирів, їхніх заступників та начальників штабів⁴⁶.

Репресії відбувалися у Червоній армії й раніше, але тоді вони не торкалися воєначальників високого рангу. Наприклад, у середині 1920-х рр. було проведено «чистку» командного складу та політпрацівників, яких підозрювали у співчужанні

⁴¹ Кокін С., Пшеничов О. Без строку давності // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.147.

⁴² Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С.252–253.

⁴³ Колпакиди А.И., Прудникова Е.А. Двойной заговор: Сталин и Гитлер: несостоявшиеся путчи. – Москва, 2000. – С.422–423.

⁴⁴ Там же. – С.434.

⁴⁵ Материали к протоколу заседания Военного совета Киевского военного округа №2 от 26 марта 1938 г.: Из доклада о состоянии кадров Киевского военного округа // Военно-исторический журнал. – 1989. – №3. – С.46–47.

⁴⁶ Табачник Д.В. Репресії проти військових кадрів наприкінці 30-х рр. (на матеріалах Київського та Харківського військових округів). – С.17.

«троцькістській опозиції». Наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. здійснено заходи щодо «вилучення» з РСЧА колишніх офіцерів старої армії. Причому тоді не обмежувалися суто звільненням із лав збройних сил. За сфальсифікованими звинуваченнями фабрикувалися справи про «заколот», за якими було засуджено понад 3 тис. командирів. Усього впродовж 1920 – першої половини 1930-х рр., за словами К.Ворошилова, з армії звільнили 47 тис. осіб, у тому числі 5 тис. колишніх опозиціонерів⁴⁷.

Висунута Й.Сталіним на лютнево-березневному 1937 р. пленумі ЦК ВКП(б) теза про «загострення класової боротьби» у країні отримала в першу чергу зовнішньополітичну скерованість. На це вказав В.Молотов у листопаді 1938 р.: «Наша боротьба зі всякого роду шкідниками є не просто внутрішньою справою, це боротьба з класовим ворогом, який ще не розбитий нами, тому що він за межами Радянського Союзу, тому ця боротьба з буржуазією інших держав, тому це завдання переможно може здійснитися тільки тоді, коли об'єднуються сили пролетаріату багатьох країн»⁴⁸. Однак для доказу реальної військової сили, що протистойть СРСР і вже нібито почала широкомасштабну боротьбу з ним, необхідно було показати її безпосередній зв'язок із Червоною армією, а через неї – з військовим командуванням іноземних держав. Саме цій меті слугувала безпрецедентна репресивна кампанія, розгорнута в 1937–1938 рр. у збройних силах, і насамперед у військових округах у межах УРСР.

Репресії, що відбувалися у РСЧА, певною мірою, за свідченням С.Кокіна та О.Пшеннікова, сприяли зростанню зовнішньополітичної агресивності нацистської Німеччини, фашистської Італії, мілітаристської Японії й додали безпідставної самовпевненості, войовничого запалу сталінському керівництву. Одночасно репресії посилювали психологічне неприйняття радянської дійсності у Великобританії, Франції, США, інших країнах, підривали їх розрахунки на доцільність можливої співпраці з СРСР⁴⁹.

Наслідком арештів стало створення у військових колективах атмосфери недовіри, підозри, розквіт донощицтва. Різко знизилася дисципліна, збільшилася кількість самогубств, аварій тощо. За даними Головного управління кадрів РСЧА, число самогубств у КВО у другому кварталі 1937 р. зросло порівняно з першим на 50%, у ХВО – на 150%, на Чорноморському флоті – на 183% за три місяці⁵⁰. Наприклад, 19 березня 1937 р. наклав на себе руки капітан П.Шевченко (ХВО), який дізнався про наміри партійної організації за «контрреволюційні висловлювання» виключити його з ВКП(б). «Ніколи я не був гадом-троцькістом, і не збирався ним бути, – мотивував він своє фатальне рішення в передсмертній записці. – Мене ось-ось мають виключити з партії, а це для мене є рівнозначним втраті життя»⁵¹.

Одночасно у другій половині 1930-х рр. у РСЧА почалась і викривальна кампанія «знизу», під час якої створювалась обстановка загальної взаємної недовіри та підозрливості. Так, наприклад, знайомлячись на партзборах зі слухачами, котрі прибули на курси вдосконалення комскладу зенітної артилерії в Євпаторії, начальник політвідділу Герасимов негайно ввів їх у курс справи. Він заявив, що «викладачам довіряти не можна, серед них багато ворогів, ми оточені місцевим населенням, яке вороже до нас ставиться, де багато шпигунів і ворогів народу». У результаті «у слухачів

⁴⁷ Дело о так называемой «антисоветской троцкистской военной организации» в Красной Армии. – С.43.

⁴⁸ 21-я годовщина Октябрьской революции (Доклад тов. В.М.Молотова на торжественном заседании Московского совета 6-го ноября 1938 г.) // Красная звезда. – 1938. – 10 ноября. – №258. – С.2.

⁴⁹ Кокін С., Пшенніков О. Без строку давності // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – №1/2. – С.138.

⁵⁰ Суєвніров О.Ф. Весаармейская трагедия // Военно-исторический журнал. – 1989. – №3. – С.43.

⁵¹ Цит. за: Гриневич Л.В. Морально-психологічний аспект державного терору // Політичний терор і тероризм в Україні. – К., 2002. – С.537.

відразу ж з'явилася підозра до викладачів та недовіра в роботі. Виникло враження, що їх оточують кругом вороги»⁵².

Масові репресії, що відбувалися в УРСР, впливали на суспільну свідомість. Постає така ситуація, коли висунуті владою звинувачення проти «ворогів народу» не тільки приймалися на віру, а й спонукали значне число людей до єднання з організаторами та виконавцями репресій.

Нормою життя ставали доноси – на рідних, друзів, сусідів, знайомих тощо. Причинами їх написання були відданість радянській владі, зведення особистих рахунків, а також фізіологічний страх людей і бажання в такий спосіб урятуватися від репресій. Подібні дії заохочувалися навіть відповідними постановами й наказами. Так, у наказі НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. передбачалося звільнення від арештів тих дружин засуджених, котрі «викрили своїх чоловіків, подавши про них органам влади відомості, що послужили підставою для розробки й арешту чоловіків»⁵³. За інформацією політуправління КВОО, із 1 червня до 25 липня 1937 р. на адресу політичних органів було направлено 1737 листів (956 – від комначскладу, 423 – молодшого комначскладу і червоноармійців, 121 – сімей військовослужбовців, 191 – цивільних осіб, 46 – від інших), автори яких «розкривали факти шкідницької роботи ворогів, повідомляли факти про себе»⁵⁴.

Упевненість людей в існуванні численних «ворогів», від яких виходила небезпека для майбутнього «країни Рад», була необхідна «батькові народів» для вирішення поставлених ним військово-політичних завдань. Розгорнута Й.Сталінін репресивно-викривальна кампанія, котра створювала обстановку боротьби з «реальним противником», була для нього засобом форсованої підготовки армії до війни з усім «капіталістичним оточенням». Показово, що ще під час слідства у справі М.Тухачевського, І.Якіра та інших воєначальників 7 червня 1937 р. К.Ворошилов видав наказ, в якому звертався до армії із закликом: «Геть троцькістсько-фашистських перевертнів! Смерть шпигунам і зрадникам! Геть японських та німецьких імперіалістів – хазяїв троцькістських зрадників і шпигунів!»⁵⁵.

За півріччя 1938 р. в УРСР було заарештовано 1395 армійських воєначальників та командирів⁵⁶. У переважній більшості репресій зазнавав вищий командний склад, тобто армія напередодні німецько-радянської війни була не знекровлена, а обезголовлена.

Репресії відбувалися не тільки в армії, а й на флоті. Зокрема загальне число звільнених за політичними мотивами командирів Чорноморського флоту в 1937–1938 рр. становило 1017 осіб, або 28% усього командно-начальницького складу. При цьому було заарештовано 323 особи, розстріляно за звинуваченням у «контрреволюційних злочинах» 88 командирів (начальників), або 27% усіх заарештованих, засуджено до різних термінів ув'язнення у виправно-трудовах таборах – 84 командира (начальника), або 25% заарештованих. Звільнені з ВТТ після перегляду справи, виправдані судом, звільнені під час слідства за відсутністю складу злочину – 15 командирів (начальників), або 4% заарештованих⁵⁷.

⁵² Кулшова Н.Ю. Военно-доктринальные установки сталинского руководства и репрессии в Красной Армии конца 1930-х гг. // Отечественная история. – 2001. – №2. – С.69.

⁵³ Сувениров О.Ф. Трагедия РККА 1937–1938. – С.101.

⁵⁴ Гриневич Л.В. Морально-психологический аспект державного террора. – С.540.

⁵⁵ Русский архив: Великая Отечественная: Приказы народного комиссара обороны СССР. – Т.13. – Москва, 1994. – С.17.

⁵⁶ Веденцев Д. Політичні репресії 1920–1980-х рр. та проблеми формування національної пам'яті [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584/>

⁵⁷ Горюхов В.В. Командно-начальствующий состав Черноморского флота и массовые политические репрессии: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Санкт-Петербург, 2017. – С.24.

Із 30 представників вищого командно-начальницького складу ЧФ 26 були заарештовані, при цьому 18 із них розстріляли, а 3 покінчили життя самогубством, тобто майже весь вищий склад флоту виявився ліквідованим⁵⁸. У 1939–1940 рр. на військовій службі було відновлено близько 25% звільнених за політичними мотивами, проте виправити створений некомплект у командно-начальницькому складі ЧФ не вдалося навіть до початку радянсько-німецької війни⁵⁹.

М.Павлов наголошує, що понад третину репресованих (15 тис. осіб) становили військовослужбовці Київського військового округу. Досить відчутно постраждав і Харківський військовий округ⁶⁰.

Унаслідок репресій другої половини 1930-х рр. було порушено стабільність командно-політичного складу армії та флоту. Швидко й часто перетасування переросло у плінність кадрів. Командири не встигали розпочати планомірну роботу на одному місці, звикнути до підлеглих, як їх уже переводили на іншу посаду. Це також один із наслідків кадрового голоду в армії. Зокрема у КВО за чотири роки – з травня 1937 до травня 1941 рр. – змінилися 4 командувачів військ і 3 начальників штабу округу, 8 членів військади, 5 заступників командуючих військами округу, 5 командуючих військово-повітряними силами, кілька командуючих кожним родом військ⁶¹.

Необґрунтовані кадрові перестановки, а також загальна тенденція до значного зниження теоретичного і практичного рівнів підготовленості командного складу вкрай негативно впливали на стан боєздатності частин та з'єднань. Унаслідок масових репресій різко знизився рівень досвіду командирів: якщо в 1936 р. понад 50% із них мали безпосередній бойовий досвід, то в 1941 р. цей показник зменшився вдвічі (26%). Також удвічі (до 7%) скоротилася кількість військових керівників, котрі мали вищу спеціальну освіту, а кількість командирів, які не закінчили навіть середнього військового училища, зросла у військах КВО і ХВО більш як удвічі – до 37%⁶².

Усе це було відомо політичному та військовому керівництву Німеччини. Начальник генерального штабу сухопутних сил генерал Ф.Гальдер, вислухавши у травні 1941 р. доповідь німецького військового аташе полковника Г.Кребса, який повернувся з Москви, записав у своєму щоденнику: «Російський офіцерський корпус винятково поганий. Він дає гірше враження, ніж у 1933 р. Росії треба буде 20 років, ніж вона досягне колишньої височини»⁶³. Цей чинник багато в чому підштовхував А.Гітлера негайно розпочати військові дії проти СРСР.

Отже з'ясовано, що тотальний характер репресій указує на системний терор як неухильний політичний курс, котрий мав на меті не просто знищити політичних конкурентів, а змусити суспільство покірно реалізовувати вказівки центру. Репресії стали універсальним засобом реалізації сталінського політичного курсу, збереження неподільної політичної влади, забезпечення функціонування партійно-державної системи і придушення будь-яких спроб інакодумства, зокрема в лавах Червоної армії. У 1920 – на початку 1930-х рр. репресії проти військовослужбовців в УСРР–УРСР торкнулися насамперед колишніх офіцерів царської армії. Згодом вони проходили під гаслом боротьби з «куркульським елементом». Їх каталізатором стало невдоволення червоноармійців, що були вихідцями з селян, політикою колективізації.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Там же. – С.28.

⁶⁰ Павлов Н. Репрессированные военные кадры. – С.106.

⁶¹ Табачник Д.В. Масовий терор проти військових кадрів на Україні наприкінці 30-х рр. – С.101.

⁶² Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу. – К., 1996. – С.392.

⁶³ Див.: Гальдер Ф. Военный дневник: Ежедневные записи начальника Генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. – Т.П. – Москва, 1969.

Із другої половини 1938 р. почалися арешти воєначальників високого рангу, насамперед у Київському військовому окрузі, яких звинувачували не тільки у «шпигунстві» і «троцькізмі», а також у створенні та участі в «антирадянській націоналістичній організації», що нібито «готувала відторгнення» УРСР від СРСР. Масові репресії проти командного складу підірвали дисципліну у військах. З одного боку, вони породили надмірну боязкість у тієї частини командирів, що залишилися в армії, а з іншого боку – зайве, іноді неприпустиме завзяття в іншій частині (знову-таки з огляду на страх бути репресованим). Репресивна кампанія проти командних кадрів, переважна більшість з яких мали значний бойовий досвід, добре знали військову організацію ймовірного супротивника, суттєво підірвали міць Червоної армії, основні сили котрої дислокувалися на території УРСР, що далось взнаки на початковому етапі німецько-радянської війни в 1941 р. Встановлено, що репресії проти військових у республіці у другій половині 1930-х рр. мали настільки масовий характер, що призвели до встановлення гнітючого психологічного клімату, розквіту шпигуноманії, боязні військовослужбовців висловлювати будь-які власні думки, безініціативності, соціальної апатії, пристосуванства, знецінення особистості та людського життя в армії й суспільстві.

REFERENCES

1. Bazhan, O. (2011). Represyivna diialnist orhaniv VUCHK–DPU–NKVS–KDB na Kyivshchyni u 1919–1980-ti rr. *Z arkhiviv VUCHK–GPU–NKVD–KGB, 1*, 156–234. [in Ukrainian].
2. Bazhan, O. (2017). “My vsikh vorohiv narodu zmetemo z lytsia zemli, shchob ne brudnyly nash Radianskyi Soiuz...”: Velykyi teror na Kyivshchyni v 1937–1938 rr.: mekhanizm, diapazon, spetsyfika. *Z arkhiviv VUCHK–GPU–NKVD–KGB, 1*, 5–86. [in Ukrainian].
3. Bobylev, P.N. (Ed.). (1987). *Sovetskie Vooruzhennye Sily, 1918–1988: Voprosy i otvety: Stranitsy istorii*. Moskva. [in Russian].
4. Gorokhov, V.V. (2017). *Komandno-nachalstvuyushchii sostav Chernomorskogo flota i massovyie politicheskie represii (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
5. Hrynevych, L.V. (2002). Moralno-psycholohichnyi aspekt derzhavnoho teroru. *Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini*, 534–547. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Isserson, G.S. (1965). Razvitiie teorii sovetskogo operativnogo iskusstva v 30-e gg. *Voенno-istoricheskij zhurnal, 1*, 36–46. [in Russian].
7. Kavtaradze, A.G. (1988). *Voенnye spetsialisty na sluzhbe Respubliki Sovetov 1917–1920 gg.* Moskva. [in Russian].
8. Kokin, S., Pshennikov, O. (1997, 1998, 2000). Bez stroku давности: “Vykryttia” orhanamy NKVD “Viiskovo-fashystskoi zmyov u Chernonii Armii”. *Z arkhiviv VUCHK–GPU–NKVD–KGB, 1/2*, 135–168; *1/2*, 135–173; *2/4*, 113–128. [in Ukrainian].
9. Kolpakidi, A.I., Prudnikova, E.A. (2000). *Dvoinoi zagovor: Stalin i Gitler: nesostoyavshiesya putchi*. Moskva. [in Russian].
10. Kostyuk, H. (1995). *Stalinizm na Ukraini: Heneza i naslidky*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Kremen, V., Tabachnyk, D., Tkachenko, V. (1996). *Ukraina: alternatyvy postupu*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Kuleshova, N.Yu. (2001). Voенno-doktrinalnye ustanovki stalinskogo rukovodstva i represii v Krasnoj Armii kontsa 1930-kh gg. *Otechestvennaya istoriya, 2*, 61–72. [in Russian].
13. Nikolskiy, V.M. (2003). *Represyivna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets 1920–1950-ti rr.): Istoryko-statystychniye doslidzhennia*. Donetsk. [in Ukrainian].
14. Pavlov, M.P. (1993). Repressirovannye voенnye kadry. *Zhertvy represii*, 92–132. Kiev. [in Russian].
15. Pfaff, I. (1988). Praga i delo o voennom zagovore. *Voенno-istoricheskij zhurnal, 11*, 47–56. [in Russian].
16. Shapoval, Yu. (1993). *Ukraina 20–50-kh rr.: storinky nenapysanoi istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Shytiuk, M., Nikolaiev, I. (2007). *Totalitarnyi rezhyim i viiskovosluzhbovti ta pratsivnyky orhaniv DPU–NKVS Ukrainy v 20–50-ti rr. XX st.* Mykolaiv. [in Ukrainian].
18. Shytiuk, M.M. (2015). *Sprava “Vsesoiuznoi viiskovo-ofitserstoi kontrrevoliutsiinoi orhanizatsii ‘Vesna’”*. Retrieved from: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/13.pdf> [in Ukrainian].
19. Suvenirov, O.F. (1989). Vsearmeiskaya tragediya. *Voенno-istoricheskij zhurnal, 3*, 39–47. [in Russian].
20. Suvenirov, O.F. (1998). *Tragediya RKKА: 1937–1938*. Moskva. [in Russian].
21. Tabachnyk, D.V. (1988). Represii proty viiskovykh kadrov naprykintsi 30-kh rr. (na materialakh Kyivskoho ta Kharkivskoho viiskovykh okruhiv). *Stalinizm: deitaki aspekty vnutrishnoi ta zovnisnoi polityky*, 3–25. [in Ukrainian].
22. Tabachnyk, D.V. (1991). Masovyie teror proty viiskovykh kadrov na Ukraini naprykintsi 30-kh rr. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzbennia, posluhy, 1*, 85–103. [in Ukrainian].
23. Tinchenko, Ya. (2000). *Golgofa russkogo ofitserstva v SSSR 1930–1931 gg.* Moskva. [in Russian].
24. Viedieniev, D. (2012). *Politychni represii 1920–1980-kh ta problemy formuvannia natsionalnoi pamiaty*. Retrieved from: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584/> [in Ukrainian].
25. Yakovlev, A.N. (1991). *Reabilitatsiia: Politicheskie protsessy 30–50-kh gg.* Moskva. [in Russian].

Iryna AVTUSHENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor at Department of Theory and History of the State and Law,
National Transport University
(Kyiv, Ukraine), irena_avtushenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3987-4034>

Tetiana STOIAN

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of International Relations and Humanitarian Studies,
National Pedagogical M.P.Drahoanov University
(Kyiv, Ukraine), stoyan.ta@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6047-166X>

Repressions Against Servicemen in Ukrainian SSR in the 1920s – 1930s: Features and Consequences

Abstract. The purpose of the study is to clarify the purpose, mechanisms and methods of the Soviet-Bolshevik government led by J.Stalin's political repressions of the Red Army command staff in UkrSSR in the 1920s and 1930s, highlighting their irreparable consequences for the combat effectiveness of the armed forces and morale, psychological state of servicemen. **Research methods.** The authors used a set of general scientific (analysis, synthesis, method of comparison, dialectical) and special scientific (historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, problem-chronological) methods of historical cognition. **Scientific novelty.** The repressive policy of the top leadership of the Soviet-Bolshevik state towards the servicemen is analyzed through the prism of the establishment of comprehensive control over the army and navy by the punitive authorities. It was established that the repressions against the command staff had a clear political colour. **Conclusions.** The Soviet-Bolshevik leadership of the USSR, led by J.Stalin, tried by all means to retain power, which inevitably led to large-scale repression, which became a universal means of keeping the leading political elite in power, ensuring the functioning of the party-state system and suppressing any attempts to dissent, in the ranks of units of the Red Army stationed in UkrSSR. The repression led to a sharp deterioration in the leadership of military districts, reduced professionalism, managerial experience of command and political composition of military units, establishing a depressing psychological climate in military units and society as a whole, the existence of such a phenomenon as informers. The destruction of command army personnel at all levels led to significant casualties and significantly undermined the power of the Red Army, whose main units were concentrated in Ukrainian territory, which was especially evident at the initial stage of the German-Soviet war in 1941.

Keywords: Red Army, repressions, servicemen, command staff, Vesna case, Kyiv Military District, Kharkiv Military District.